

Távol és mégis közel. Kincses Elemér
1977-es „Don Carlos”-rendezése
DOI : 10.46522/S.2023.01.4

GYÖRGY Andrea PhD

University of Arts, Târgu-Mureş, Theatre and Multimedia Research Institute
gyorgy.andrea@theatre-research.ro

Abstract: Far Away Yet Close. Kincses Elemér staging “Don Carlos” in 1977

On December 30, 1977, Schiller’s “Don Carlos” was presented by the Hungarian Department of State Theatre in Târgu-Mureş. Elemér Kincses, a newly graduated young director gave a modern interpretation on the well-known play. He also developed a special relationship with the dramatical text, as he himself declared in the programme-booklet of the performance: „Schiller’s brilliant work is almost or totally incomprehensible at first sight. It is like a gothic cathedral: while I am standing inside it, I can see only the details. To perceive all its beauty, I must move away from it. If I move away, the beauty of the details is lost. So, to be far away and yet close, this is the task”. By the analysis and the reconstruction of the performance, I seek to answer why is considered canon forming this outstanding achievement of Kincses’s directorial career.

Key words: *Ceaușescu-regime; Elemér Kincses; Don Carlos; theatrical canon.*

Kincses Elemér *Don Carlos*ára az Erdélyi Philther Kutatócsoport irányította a figyelmem, amely az erdélyi kánonformáló előadások közé emelte az 1977-es marosvásárhelyi színházi eseményt. A felkérésükre készült tanulmányban kibontakozó előadáselemzés a Philther-protokollt követi¹.

A Marosvásárhelyi Állami Színház 1977-1978-as évadja rendhagyó módon indult, mivel az intézmény mindkét tagozata helyi kortárs szerző szövegére épülő ősbemutatóval kezdett. A magyar tagozaton Sütő András: *Vidám sirató egy bolyongó*

¹ A kutatás eddig megjelent eredményeit lásd a theatron.hu/ph oldalon, valamint az alábbi kötetekben: Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád – Ungvári Zrínyi Ildikó: *Erdélyi magyar színháztörténet. Philther-elemzések*, UArtPress-EIKON, 2019.; Boros Kinga – Jákfalvi Magdolna – Kékesi Kun Árpád: *Nagyváradi magyar színháztörténet 1950–1990. Philther-elemzések*, UArtPress-EME, 2022.

porszemért című színművét Harag György és Hunyadi András, a román tagozaton pedig Romulus Guga: *Noaptea cabotinilor* (A ripacsok éjszakája) című drámáját Dan Alecsandrescu vitte színre. A *Vidám sirató...* a pozitív szakmai fogadtatás, a fesztiváldíjak mellett hatalmas közönségsikert is aratott. Ennek a sikernek az árnyékában került színpadra a szocialista műsorpolitika által előírt, a korabeli prózai színházak repertoárjában kötelezően szereplő világirodalmi klasszikusok csoportját képviselő *Don Carlos*². Schiller művének marosvásárhelyi színpadi adaptációját „egy széles látókörű és elsődlegesen művészi szándékú műsorpolitika” (Jánosházy, 1978) érvényesülésként üdvözölte a kritika. Kincses Elemér a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben színészi, majd ugyanitt, a sokévi szünetelés után egyetlen évfolyam erejéig újrainduló rendezőképzésnek köszönhetően 1974-ben rendezői oklevelet is szerzett. 1975-től a marosvásárhelyi színház állandó rendezője, 1979-1997 között pedig művészeti igazgatója volt. 1975-ben szerződött a Marosvásárhelyi Állami Színházhoz, ahol a *Don Carlos* a harmadik rendezése volt. Első rendezése Borisz Vasziljev: *Csendesek a hajnalok* című darabjára épült, amelyet 1976. április 15-én mutattak be. Az előadás érdekessége, hogy a marosvásárhelyi színház újonnan átadott székhelyének a kistermében játszották, amely addig többnyire pódiumműsoroknak, nem pedig kísérletező jellegű prózai előadásoknak adott helyet. Ezt követte Brecht: *Állítsátok meg Arturo Uit* című darabjának színrevitele, amelyet már a nagyszínpadon mutattak be, premierjére pedig 1976 november 19-én került sor. Kincses az értelmezések sűrű hálójával körülszótt schilleri drámának az aktuális jelentéseit, és ezek korszerű, hiteles színpadi kifejezőeszközeit kereste. Ahhoz azonban, hogy bebizonyítsa, Schiller drámája cseppet sem elavult, poros szöveg, hanem képes megszólítani a huszadik századi nézőt, el kellett távolodnia tőle. Az előadás műsorfüzetében a következőképpen fogalmazott:

Schiller zseniális műve első olvasásra áttekinthetetlen; vagy majdnem az. Mint egy gótikus székesegyház: míg benne állok, csak részleteiben látom. Ahhoz, hogy egész szépségét érzékelni tudjam, el kell távolodnom tőle. De ha eltávolodom, elvesz a részletek szépsége. Távol lenni tehát, és mégis közel, ez a feladat.

Schiller, Műsorfüzet, 1977

A rendezést Kincses autonóm művészetnek tekinti:

A rendező művészetét alkotó művészetnek tartom. Ha mindössze arra szorítok, hogy egy az egyben állítsa színpadra az író művét, akkor becsületes, korrekt munkát végzett, a mesterember munkáját, de nem többet ennél. A dolog neheze, az alkotói kín, a vajúdás azonban ezen túl kezdődik: nem könnyű a mű voltaképpen fölfejtése, az írói szöveg átszűrése a magam értelmi-érzelmi világán; nem könnyű továbbá kiválasztani a tengernyi asszociációs lehetőség közül azt a néhányat, amit mondanivaló megfogalmazásához fontosnak tartok, megkeresni a legdrámaibb helyzetben is a

² A bemutató dátuma: 1977. december 30.

mindennapit, a mait, az emberit, amiben magunkra ismerünk, megkeresni az előadás csendjeit, megteremteni a színpadi poézist akkor is, ha a szöveg szerint nincs jelen...

Metz, 1978

Ezért az alapkoncepciónak megfelelően átírta, merészen, de felelősségteljesen húzott Schiller drámájából, ahogyan Oláh Tibor is megállapította:

Schiller drámája a színjáték leglényegesebb sine qua non tartalmi összetevője, de nem partitúra, amit ütemről-ütemre lejátszik, reprodukál holmi zenekar. Struktúrájában igenis lerövidült a szöveg: jókora tömbök hullottak ki a jambikus formába rendeződő szó-épületből, de anélkül, hogy színrevitele által a darab veszítene monumentális jellegéből.

Oláh, 1978, 5

A *Don Carlos* esetében különben egy egész új jelzésrendszert, világot kellett kialakítani. Rettenetesen nehéz, és gyönyörű munka volt” – nyilatkozta egy interjúban Kincses.

Lázár, 1978

A kritika többnyire elfogadhatatlannak tartotta a dramatikusszövegkezelésnek ezt a módszerét, rendezői önkénynek, az értelmezői alázat hiányának, egyfajta tiszteletlenségnek minősítette azt, hogy az átíró nyersanyagként bánt az irodalmi kánonban tekintélyes helyet betöltő eredeti szöveggel. „Merész kísérlet volt ez a kissé pojácásított Schiller” – állapította meg Szócs István (Szócs, 1978, 2). A színpadi szöveg Fülöp királyra, a félelmetes zarnokra fókuszált, aki „elviselhetetlenné szennyezi maga (és trónja) körül a levegőt” (Oláh, 1978, 5). Ennek a központi gondolatnak az illusztrálására Kincses még egy mellékszereplőt is beleírt a szövegekönyvbe: a néma mórt. Ő az egyedüli bizalmasa a hatalom által gyanakvóvá, csalódottá és magányossá tett Fülöpnek. Dramaturgiai szempontból jelentős szereppel bírt az összeesküvésre utaló, az előadás-szövegben az irodalmi műhöz viszonyítva többször előforduló „Flandria!” jelszó, amelyet hol Erzsébet, hol Posa márki, hol Carlos rebegett el egyfajta imaként.

A recepció által egyöntetűen eredetinek és merésznek nevezett előadásban erőteljes rendezői szemlélet körvonalazódott. A rendező alapvetően szabadságdrámaként értelmezte Schiller szövegét, és sajátosan eredeti formanyelven jelenítette meg Fülöp félelmetes diktatúrájának a működését.³ Kincses *Don Carlos*-át nem lehet a lélektani-realista színház hagyományos előadásának tekinteni, inkább a stíluspluralizmus fogalmával írható le, ugyanis a realista fogalmazásmódot groteszk és metaforikus

³ Szintén a hatalom természetrajzával foglalkoznak a drámaíróként bemutatkozó Kincsesnek azok a darabjai, amelyeket ebben az időszakban Szatmáron maga vitt színre. A Szatmárnémeti Északi Színház magyar tagozata mutatta be 1978-ban az *Ég a nap Seneca felett*, és 1981-ben a *Trójában hull a hó* című drámáit.

jegyekkel keveri. Az előadás egyik emlékezetes jelenete a királyné és az udvarhölgyek önfeledt, ám tiltott labdázása, amely a szabadságvesztés metaforájává válik, amikor a labdát elkobozzák tőlük, majd kilyukasztják az udvaroncok. Szellemes rendezői ötlet például, amikor a flandriai lázadás hírvivője például lángoló kabátban szalad át a színen. Az eltérő stílusú elemek használata zavarba ejtette a befogadót. „A színészek gyakran lekuporodnak vagy henteregnak, nyúlánkoznak” (Szócs,1978, 2). A szöveggel tudathasadásban élő (Szócs,1978, 2), groteszk hatást keltő színpadi mozgást azonban túlzónak, bántónak, oda nem illőnek neveztek a kritikusok. Pedig a Lohinszky Lóránd alakította Fülöp király obszcén mozdulatai és hason csúszása, vagy Magyar Gergely Lerma grófjának a végtelkéig vitt hajbókolása, amikor négykézlábra ereszkedik a király előtt, szándékosan ellenpontozta a textus patetikus hevét. Szócs István szerint Kincses rendezői felfogása arra épült,

[...] hogy el kell kerülni még a lehetőségét is a fenségesből a nevetségesbe való visszahuppanásnak... Mivel nincs annál kiábrándítóbb, ha a dráma ragyogó felszínén valaki hősi ágálás közben megbotlik, jöjjön be mindenki mindjárt botorkálva, avagy csúszkálva-henteregve – így csak felmagasztosulás lehetséges a dráma benseje által, azaz bensejében a szöveg felhajtó ereje által.

Szócs, 1978, 2

A rendezői elképzelésből következik, hogy a zsarnok királyé a főszerep, akár *Don Felipe* is lehetett volna az előadás címe (Oláh, 1978, 5). Lohinszky Loránd „fölkényes hévvel-tudással” (Oláh, 1978, 5) végig premier plánban van. Háttérbe szorítja az infáns alakító kezdő színészt, Hunyadi Lászlót⁴, akinek ez volt az első komolyabb erőpróbája a vásárhelyi társulatnál. Szándékosan demitizált, „minden méltóságteljes heroizmust (Jánosházy, 1978, 7) nélkülöző Don Carlosa az értelemzési hagyományban élő, eszményi Schiller-hősnek a teljes ellentéte:

Ez az infáns, mi tagadás, egy kicsit félresikeredett. Impulzív, de érzelmszegény fiatalember, akinek egy meleg tekintete vagy jó szava sincs szerelmeséhez: sőt a Posával való egyetértése is (a kihúzott jambusok mélyén rekedt) állítólagos tulajdonság. Sodró erejű viszont dühöngő szembe helyezkedése az atyai tekintéllyel, koronás önkénnyel, férji előjogokkal.

Oláh, 1978, 5

A kritikai recepció a Lohinszkyéhoz hasonló, lenyűgöző színészi teljesítményként értékelte még Illyés Kinga finom aprólékossággal kidolgozott, komplex játékát:

Elejétől végéig igazán következetes Illyés Kinga volt. Mindenekelőtt a királyné számára nemcsak a rendezői felfogásnak megfelelő mozgássémát, hanem különleges

⁴ 1976-ban végzett a Marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben színművészeti szakon, és ugyanebben az évben szerződött a marosvásárhelyi színházhoz.

hangszínt és beszédmodort is kidolgozott, taglejtésével egészen finoman, egy-egy hangszínnel pedig egészen meghökkentően kacérkodott a valóságnütlenséggel. Volt egy fölkapacása például, ami felrezzent vízimadár-csapat sivalkodására emlékeztetett. Ez azonban kissé elszigetelte őt, néha valósággal szólóznia kellett a színpadon.

Szócs, 1978, 2

Ferenczy Csongor Posa márkiként „végre képességei színvonalán álló szerepkörben remekelt Izsák, 1978, 3), Zalányi Gyula azonban, aki a szerepeltetés révén szintén Posa márkít alakította, nem tudott erre a művészi színvonalra felemelkedni.

Kincses fontosnak tartotta a hatásos képeket komponálását, azaz a marosvásárhelyi színház gyakorlatához képest szokatlanul jelentős szerepet szánt a vizualitásnak. Metz Katalin szerint: „Előadásainak közös jellemzője, hogy a nemes értelemben vett politikumot a látvány minél pontosabban kifejező nyelvén tolmácsolja a közönségnek, az értelmi-érzelmi mozgósítás útján” (Metz, 1978, 4). A *Don Carlos* szimbolikus látványvilágú, szuggesztív képi erejű előadás. A színt nem véletlenül illették a kritikusok a „káprázatos” jelzővel. A rendezés a darabot lecsupaszított színpadi térbe helyezte, amely így rendkívül tágas, szellős benyomást keltett. Fontos alkotóeleme volt a fényes, tükörsíma, fekete padló, amely megkettőzte a színpadi látványt. A színészeknek szemmel láthatóan jól esett ráfeküdni vagy rajta kuporogni. A különleges színpadkép, amely „beszédes jelzéseivel, tágas, levegős mélységeivel klasszikus volt és oldottan modern” (Izsák, 1979, 3), a rendező alkotótársának, Tamás Annának⁵ a munkája volt, aki nem zsúfolta agyon díszletekkel a játékeret. Jóformán nem is használt más díszletelemet, csak tizenkét lovagi páncélt, ám ezek szinte főszerepet játszottak az előadásban. Nem a színész helyébe tolakodtak, „hanem szervesen, tartalmasan az előadás alap gondolatának a szolgálatában” (Jánosházy, 1978, 7). A páncélszobrok körülhatárolták a játékeret, különféle elrendezéseik a változó színhelyeket (az aranjuzei királyi kert, trónterem, budoár stb.) jelölték. A „komor vasvitések” tág asszociációs teret nyitottak meg a befogadó számára. Látványuk – a kritikai recepció tanúsága szerint – bábút, bálvány-szobrot, sőt úrhajós szakafandert is felidézett, mégis alapvetően a szabadság hiányának a tapasztalatát közvetítették „a hatalom félelmetes őrei” (Jánosházy, 1978, 7), akik elől semmi sem maradhat rejtve. Egyes kritikák szerint katartikus hatású, mások szerint csupán döbbenetet kínált az előadás emlékezetes befejezése, az utolsó jelenet félelmetes pantomimje, amikor váratlanul megmozdulnak az addig bábuknak tűnő páncélruhás lovagok, elindulnak Carlos felé, és valóságos vasyűrűbe zárják a trónörökös, hogy átadják az Inkvizíciónak. A rendező visszaemlékezése szerint a zárójelenet volt az első képi ötlet, amire aztán az egész előadást felépítette. Rendezői munkamódszeréről a következőket nyilatkozta egy interjújában: „Rendkívül nyitott vagyok, nyitottan indítok. Az első-második olvasás után képeket kezdek látni. Például a Schiller *Don Carlos*ánál annyit tudtam, hogy a végén a

⁵ Tamás Anna (1945-2009) 1974-től 1985-ig, amíg az Egyesült Államokba nem disszidált a Marosvásárhelyi Állami Színház díszlet- és jelmeztervezőjeként dolgozott.

bábuk elindulnak. Ebből visszafelé bontottuk ki Tamás Annával a díszletet és előadást” (Nászta, 2017, 257). A szereplők klasszikus jelmezeinek a vörös-fekete és a fehér-fekete kontrasztjára épülő formanyelve szerves egységet alkotott a díszlettel.

A Marosvásárhelyi Állami Színház vezetőségének beszámolója⁶, amely az intézmény 1977-es évi tevékenységét elemzi, a színházi dolgozóinak 1978. március 3-án megtartott gyűlésén hangzott el. Az értékelő beszámoló az előadás első hibájaként azt rója fel, hogy a rendezés a drámának nem a közéleti-politikai, hanem a magánéleti rétegét erősítette fel, és Fülöpöt, a féltékenységtől megőrült férjet, nem pedig az uralkodót helyezte a középpontba. Második hibaként a stílusok keverését, főként a groteszk elemek használatát említi, amelyek idegenek a darabtól és az előadásnak sem tesznek jót. (MÁSZ-dosszié, 1977, 4) Bár fenntartásokat is megfogalmazott az előadással kapcsolatban, a beszámoló nem mulasztotta el felhívni a figyelmet a *Don Carlos* megkérdőjelezhetetlen esztétikai értékeire:

A *Don Carlos*, amely egy sokat vitatott, sőt ellentmondásos előadás, összességében, főként a rendezés tekintetében mégis jólsikerült alkotásnak mondható. Először is azért, mert a kortárs érzékenységhez közelítő modern értelmezésben tudja megjeleníteni ezt a rendkívül nehéz darabot, amelynek színpadra vitelét az alkotók számára elhelyezett csapdák nehezítenek. A rendező és a díszlettervező egy annyira új, szuggesztív olvasatát találták meg a darabnak, hogy az előadás elragadó élményt nyújt.

MÁSZ-dosszié, 1977, 3

Szakmai díjakat nem nyert, a közönség azonban szerette az előadást, amelyet két évadon keresztül összesen harmincegy alkalommal játszottak, huszonkétyszer Marosvásárhelyen, kilencszer pedig vidéken. Az utolsó előadásra 1979. június 30-án került sor. A *Don Carlos* nem csupán Kincses rendezői pályafutásának kimagasló teljesítménye, hanem egyike azoknak az előadásoknak, amelyek Kántor Lajos és Kötő József szerint a hetvenes évek közepétől kezdődően meghatározták a marosvásárhelyi színház magyar tagozatának művészi arculatát (Kántor és Kötő, 1994, 71).

BIBLIOGRÁFIA

IZSÁK József: *Don Carlos az Állami Színház magyar tagozatán. Vörös zászló*, 1978. január 3.

JÁNOSHÁZY György, 1978, *Don Carlos. Utunk*, február 3. 7.

KÁNTOR Lajos – KÖTŐ József: *Magyar színház Erdélyben 1919–1992*. Kriterion könyvkiadó, Bukarest, 1994.

LÁZÁR László, 1978, „Minden a színházzal függ össze”. Beszélgetés Kincses Elemér rendezővel. *Ifjúmunkás*. július 23. 4.

⁶ A dokumentum keltezése: 1978. március 2. Dan Alecsandrescu, a színház vezetőtanácsának elnöke írta alá.

METZ Katalin, 1978, „A legdrámaibb helyzetben is a mait, az emberit keresni”.

Beszélgetés Kincses Elemérrel. *A Hét*, október 13. 4.

NÁSZTA Katalin: Thália erdélyi napszamosai. Tinta Kiadó, 2017.

OLÁH Tibor, 1978, Don Carlos ad libitum. *A Hét*, március 10. 5.

SCHILLER, Friedrich: *Don Carlos*. Műsorfüzet. Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Reklám-, Dokumentációs és Kutatási Osztálya.

SZŐCS István: Don Carlos Marosvásárhelyen. *Előre*, 1978. február 15. 2.

A Marosvásárhelyi Állami Színház 1977-es évi beszámolójának dossziéja.

Marosvásárhelyi Nemzeti Színház Reklám-, Dokumentációs és Kutatási Osztálya. György Andrea fordítása román nyelvből.